

Тілекқабыл БОРАНҒАЛИҰЛЫ

Ғасырған табәрік

Құрметтегі ағайын

Қайырымдылығыңмен біздің ардақтың ақындығыңды айтып бергеніңді өзіңнен айыппақ...

Сеніңмен өзіміздің қайырымдылығыңмен біздің ардақтың ақындығыңды айтып бергеніңді өзіңнен айыппақ...

Хат кәсіпкеріңізді аман ұстап қалды.

1912 жылғы 10-ноябрь

Тілекқабыл Боранғалиұлы
Ғасырдан тәбәрік

ACTAHA

Тілекқабыл
БОРАНҒАЛИҰЛЫ

Ғасырдан
тәбәрік

ТАРИХҚА ТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАС

“ЕЛОРДА” - 2004

ББК 63.3(2Қаз)
Б 76

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ,
АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ
БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Б 76 Боранғалиұлы Т.
Ғасырдан тәбәрік
Астана: Елорда, 2004. — 264 бет

ISBN 9965-06-383-4

Кітаптың “Мәңгілік Махамбет” бөлімінде Махамбет Өтемісұлының өмірбаяны қызықты деректер арқылы баяндалады. Бір кездері қалыптасқан қасаң қағидалар мен орныққан әдеби пайымдар құрсауынан шығып, Махамбеттің батырлық тұлғасы мен ақындық бейнесін тыңнан сомдаған зерттеулер жаңаша көзқарастарға жетелейді.

Ақырын, ақырын алыстап бара жатқан ХХ ғасыр мен Адамзат мыңжылдығының ұмытылмас кездері, қимас оқиғалары, аңсатар сәттері — рухани тәбәрігі әркімнің көңіл күнделігінде. Кітаптың екінші бөлімі “Ғасырдан тәбәрік” — өткенге ойша оралу, автордың сыр-сандығы.

Первая часть книги повествует о жизни и творчестве великого Махамбета. Автор в своих рассуждениях опирается на изученные и неизвестные архивные материалы, вступает в доброжелательную полемику с махамбетоведами, стремится познать поэта-борца в истинном облике.

Вторая часть “Наследие веков” — это своеобразный дневник души, мысленное возвращение в “прекрасное далеко”, незабываемые памятные события, ностальгия об утраченном, повествование об интересных фактах истории и неординарных личностях.

Б 0503020905-321
00(05)-04

ББК 63.3(2Қаз)

ISBN 9965-06-383-4

© Боранғалиұлы Т., 2004
© “Елорда”, 2004

ҒАСЫРДЫҢ ЖАППА ҚАҚПАСЫН!

■ ■ ■ ■ ■ АЛҒЫ СӨЗ ОРНЫНА

Қазақ жырының ой-санасы — Абай, ар-намысы — Махамбет. Абайдың гибратымен, Махамбеттің жігерімен еңсе тіктеген әлеуметпіз. Бірі — рухани ұстазымыз, бірі — рухты ұранымыз.

Әдетте, жырларын жаттап, әніне елтіп, толғауымен тектенуіміз бір басқа, ал әр ұрпаққа айналып келер белесті мерейтойларының өзі ұлт санасын сілкіндіріп, табындырып, тәнті етерін көріп келеміз, кейінгілер де көре бермек.

Кеше ғана дауылпаз ақынның екі жүз жылдығы тұсында біз Махамбетпен шын мәнінде қайта табыстық. Бұрын бәрімізге ортақ бір Махамбет болса, енді әрқайсысымыз өз Махамбетімізді іздедік!

Қолыңыздағы кітаптың бірінші бөліміне енген танымдық дүниелердің дені бұрын мерзімді баспасөзде жарияланған еді. Бәрі дерлік жұртшылық назарына ілігіп, пікір мен талқы нысанасына айналуын күтпеген жәйт дей алмаймын. Өйткені зерттеулерді жазу барысында махамбеттанушылар қатарына ұмтылуды емес, тың қозқарас, жаңаша ой-пайым ұсынуды мақсат тұтқанмын.

Содан болар:

автордың Махамбеті — бейтаныс Махамбет, бейнесі екі ғасырдай сомдалған біз білетін батыр емес дейтін кейісті көзқарас беделді әдеби журналда айтылып қалды...

автордың Махамбеті — әсірелеусіз, адами келбеті келісті тұлға дейтін мақтаулы лебіздер орталық баспасөзде біршама жазылды.

Мақалаларға сілтеме жасап, үзінді келтіріп, оң бағалаған зиялы жандар, өз қалауымен көшіріп басқан басылымдар бар. Біразы интернеттің арнайы веб-сайты арқылы шалғай-шетке тарады. Сөйтіп, таным тұғырына өз Махамбетімді қоя алғанымға қуандым.

Мерзімді басылымдардың көлемі шектеуліктен бұған дейін жарияланғандар едәуір ықшамдалған, қысқарған нұсқалар болатын. Әрі бұрын Махамбет өмірінің айтылмай келген, зерттеушілер ескермей жүрген ақиқатын әлеуметке тезірек жария қылсам деген арыннан кеткен бірен-саран асығыс пайым, ағат пікір қолыңыздағы кітапта ескерілді.

Оқырман дайын болыңыз:

Махамбет поэзиясы жастайынан жыр баптаудан емес, жан күйзелісінен жанартаудай кенет оянған құбылыс!

Махамбет — батыр, бірақ өмірінде өз қолымен адам өлтіріп көрген емес!

Исатай мен Махамбеттің дұшпандары — Жәңгір хан, Қарауыл қожас, Баймағамбет сұлтан о баста батырларға жамандық ойламаған!?

Иә, бұрынғы көзқарастар шеңберіне сия бермейтін, махамбеттанушылар ойынан оқшаулау осындай тұжырымдарды алдыңызға көп тартпақпын.

Кітаптың екінші бөлімі “Ғасырдан тәбәрік” хақында бірер сөз. Есіңізде болар, әуелі бір жыл асығып, одан он екі ай қоштасып жүріп, жиырма бірінші ғасырмен қауышқанмыз? Ал жиырмасыншы ғасырды әлі ескі дәуір санатына қоса қойғанымыз жоқ. Ғасыр дейсіз, тіпті “өткен мыңжылдықта” деп сөйлесек те қателеспес едік! Алайда күнтізбесі кеше ғана жабылған жүзжылдық туралы өткен шақта айту үшін көңілде көп нәрсе көмескіленуі керек екен!

Жиырмасыншы ғасыр — әркімнің өмірбаяны. Балғын балалығыңыз, жастық жалыныңыз, қимас күндеріңіз, ұмытылмас жылдарыңыз соның аясында қалды.

Жиырмасыншы ғасыр — ортақ Отанның, туган Еліңнің, өктем саясат пен өкінерлік оқиғалардың, арылудың, жадыраған жақсылықтың дәуірі. Тарих алдында кесірлі кезең атанбас үшін ақырғы белесінде арыстарымызды ардақтатып, тәуелсіздігімізді табыстаған жылнамалы жүзжылдық.

Адамзат атаулыны өркендет көгіне самғатқан галамат ғасыр өзінді көктей өтіп, артық-кемі жоқ тұтас бір миллиумды еншіңе тастай салды. Әлгінде айтқан дәуір, заман, кезең, мезгіл ұғымдары бір сәт кеңістікте тоғысып, қол созым жерден керуендетіп өте берді. Осындай ұлы өліарада өткенге ойша оралу ниетімен кезінде “Егемен Қазақстанның” бетінде “Ғасырға сыр” авторлық айдарын жүргізген едім. Мынау мөлтек мақалалар сол мақсатпен жазылған.

Еуропа жұртында гректің “nostos” (туған үйге оралу) және “algos” (мұңдану) деген қос сөзінен құрылған ұғым бар. Бізге орыс тілінің үндестігінде “ностальгия” болып жеткен. Бұрынғыны, бастан өткенді, жоғалтқанды аңсау мен қимастықты білдірмек. Анау, ақырын-ақырын алыстап бара жатқан ғасыр мен мыңжылдықтың қимас кездері, ұмытылмас оқиғалары, аңсатар сәттері — рухани тәбәрігі де нақ сондай, әркімнің көңіл күнделігінде. Ендеше, “Ғасырдан тәбәрік” сіздің де сыр-сандығыңыз болса деймін.

Ғасырдың қақпасын жабуға асықпайық!

Бірінші
бөлім

Мәңгілік
Масхабет

МӘҢГІЛІК МАХАМБЕТ

*Іргедегі жазира жаһан
Ақынның боямасыз болмысы
Әмірші Сүйінішқали, қарушы Исатай
Қамқорлық пен қаралық
Жәңгір қойған старшын
Қазақтың марсельезасы — Махамбет
Ковалевскийдің күнделігі
Атасы Жәңгір болса да... (Шәңгерей)
Әкесі Сырым болса да... (Қазы)
Петербордағы дуэль, қырдағы дүбір*

Бала кезінде тарих оқулығындағы дүбірлі оқиғалар әлдебір алыс өлкелерде өткендей көрінетін. Өзің тұрар мекенде ешқандай ерек тұлға болмағандай — батырлар, қайраткерлер, төңкерісшілер аяқ жетпес аймақта өмір сүріп, күресіп өткеніне күмәнің болмайтын. Әйгілі адамдардың бәрі тек кітаптарға жазылуға лайық қастерлі бір қияндардан шығуы керектігі заңдылықтай табылушы еді.

Сол тұлғалардың бірі — Махамбет ақын мектеп оқулығынан: “Мен, мен едім, мен едім, мен Нарында жүргенде, еңіреп жүрген ер едім” деп төкпелейтін. Мен Нарында жүргенде десе, сен туған жерден тым жырақта, сірә, басқалар басып жүрте құдіреті келе бермейтін жазира жаһанда ғұмыр кешкен шығар!

Ұлылыққа табынудан туындаған осынау жорамалдың қателігін келе-келе оқулықтан емес, туған жер шежіресінен ұқтық. Біз тұратын Базаршоланнан небәрі сегіз шақырым жердегі аудан орталығы Калмыков поселкесінің тік жарқа-

бағын Жайықтың арнасы мүжіп, кей жылдары шеткері үйлер опырылып суға кетіп жататын. Қызыл кірпіштен қаланған қойманың бір қабырғасын жарқабақ жұтқанда, калмыковтағылар оның кезінде Махамбет батыр қамауда отырған бұрынғы түрме үйі екенін еске алды.

Мен Нарында жүргенде десе, Калмыковқа кім, қалай бұғаулап әкелген? Сөйтсек, Нарын құмның шеті осы Калмыковтың өкпе тұсынан туралай тартқанда бір көштік жерде болып шықты. Ол — ол ма, өзіміз жайлау қонатын Қалдығайтының жағасын 1843-45 жылдары Махамбет мекен етіп, қараша үйін тігіп, тұрмысын күйттеп отырыпты. Іргедегі Дендер дөңнің Қараой деген жерінде ақынның құлпытасы тұрған боп шықты.

Сөйтіп, байтақ даланың қай қиыры да кемел тұлғадан кенде еместігіне өз ауылыңның жер-суын басып өткен ұлы Махамбет арқылы көз жеткізген кез болған!

Махамбет деп сөз бастағанда ойдың төрі мен тілдің ұшында тұрар бірден-бір балама — “батыр” ұғымы. Яғни, Махамбет батыр! Алайда, қай шайқастағы батырлығын айтамыз? 1837 жылдың 5 қарашасында Жасқұс түбінде тұлпарын тебініп, хан ордасын шабуға ұмтылғанда Исатайдың сабырымен ұрыссыз кейін шегінді. Арада он жеті күн өткенде Бекайдар — Елекенде Истомин отрядымен болған қақтығыста қуғыншылар бетіне астындағы құс жастықтың мамығын шашып, құтылып кетті. Қысылтаяң жерде амал табу демесек, батырлыққа бағалар әрекет емесі анық. 1838 жылдың шілдесінде Ақбұлақтағы шешуші шайқаста да Исатай мерт болып, Махамбет амалсыздан бас сауғалаған. Рас, Бөкей ордасындағы көтерілістің бастапқы айларында талай сұлтан отауының шаңырағын ортасына түсіріп, мал-мүлкін әкетіп, отбасын жаяу шұбыртқан. Алайда, олар жасанған жау емес, қорғансыз отырған бейбіт ауылдар еді. Көтеріліс кезінде әйгілі бір қарсыласын аттан аударған жекпе-жегі, атыс-шабыста патша әскерін жусатып, хан жасағын жасытқан жеке ерлігі белгісіз болса да, Махамбеттің хас батырлығы халықтың жадында.

Ендеше, оның баһадүрлігіне шүбәсіз сендіретін қандай күдірет? Міне, Махамбеттің феномені осы арада! Оның таңдай қақтырардай батырлығы жаумен жағалас үстіндегі ісқимылымен емес, жырларындағы өршіл рухымен өлшенеді.

Бұл жөнінен Махамбет жалғыз емес. Кектенсе, Есім ханға да қыр көрсетер Жиёмбет жырау да тарихта батыр атанған. Ал, кешегі сұрапыл соғыстың қаһарманы Бауыржанның есімі ұдайы жадымызда жүретіні неліктен?

Біздіңше, бұл үш тұлғаны батыр етіп сомдайтын ұрыс-майдандағы ерлігімен қатар, өздері туғызған сөздің құдіреті, батырлық жігерден қайнап шыққан жаужүрек жырдың, намысты нақылдың, ереуіл ұранның күш-қуаты.

Біз Махамбеттің қай ісін білеміз? Архив ақтарар ғалым, оқып-тоқыры көп зерек жан болмаса, шыны керек, талайымыз Махамбеттің дәл қашан жасап, қандай ерлік көрсеткенін

Исатайдың мөрі —
“Исатай старшын ибн
Тайман”

Махамбеттің мөрі —
“Мұхамед ибн Утамиш
старшын”.

нақпа-нақ біле де бермеуіміз мүмкін. Білетініміз — азаттық бұрқағын бастап, Жәңгір ханмен, Баймағамбет сұлтанмен жағаласып өткені. Басқа өмірбаянының керегі де жоқ еді. Қалған ғұмыр-өткелегі өз жырларында. Арманы, мұңы, айбаты мен қайраты толғауларынан төгіліп тұрса, туғаннан өлгенге дейінгі тірлігінің ұсақ-түйегін түгендеп отырудың кімге қажеті бар!

Алайда, Махамбеттің боямасыз болмысын зерделеп болмағандаймыз. Оның күрес жолы қай қиырларда өтті, кімге қадірлі, кімге содырлы көрінді, достасқан, ұстасқан тұлғалары кім деген деректерге көп дендей бермейміз.

Заманы солай, қазақ арасының араздығын жастайынан көріп өсті. 1816 жылдың тамызында тұтқиылдан келген қарулы қырық бес адам Өтеміс ауылының астаңын шығарды. Бөтен емес, беріш руының беделдісі Сүйінішқали сұлтанның өзі бастап келген кекшілдер ауылында барымташы ұстап, қашқындарды жасырасың деген желеумен Өтемісті тұқыртып, біраз мал-мүлкін әкеткен сол дау-дамайдың аяғы Астрахан мен Орынборға дейін жетті. Сонда-сонда қаумалаған қарулы топтың басында жүрген екі белсендіні отты жанарымен түйреп, Өтемістің он үш жасар Махамбеті тапжылмай тұрды ма екен?

Қарулы қолдың әміршісі Сүйіншіқали болса, қарушысы жиырма бестегі жас батыр еді. Ауыздығын шайнаған тұлпарының екпінімен Өтемістің боз отауын бір айналып шығып, ат үстінен ауыр сойылымен солқ еткізіп орай соғып өткені бала Махамбеттің жадында жатталса керек. Әсірелеуден арыла сөйлесек, бұл — Исатай Тайманов болатын!

Тарихшылар да қызық, архивте айқын жазылып қалған осынау оқиғаны жуып-шаймақ болғанда “Исатай бұл қателігін кейін түсініп, Махамбетті қамқорлығына алған” деп жазатындары бар. Шындығында екі батырдың тізе қосып, ағатай-беріш ұрандап, айғайлап жауға аттануына дейін әлі он жыл бар еді. Бала Махамбет түгілі ол кезде батыр Исатайдың хан билігіне, орыс үстемдігіне қарсы бас көтерердей ойы жоқты. 1827-29 жылы Қайыпқали сұлтан көтеріліс жасап, Бөкей ордасын дүрліктіргенде Исатай батыр Жәңгір хан жасағында жүрді. Көтеріліс ауқымын білу үшін қырға шыққан генерал Генстің қауіпсіздігін сақтап, жолбасшы болды. Қайыпқали жеңіліп, Жайықтың арғы бетіне қашқанда, көтерілісті басушылар қатарында үкіметтен марапат алғанның бірі де Исатай. Бұл қызметін әділ бағалаған Жәңгір хан батырға Каспий жағалауынан құнарлы жер бөліп, қарағайдан үй салғызып, старшындық билігін бұрынғыдан да бекем еткен.

Айта кету керек, мақсаты жөнінен Қайыпқали Есімов бастаған ұлт-азаттық аттаныс Исатай-Махамбет көтерілісінен кем соқпайды. Әбілқайыр ханның немересі болғандықтан, Қайыпқали кеңес кезінде көп дәріптелмесе де, оның қозғалысы он жылды қамтыған дүбірлі оқиға. Тіпті, Исатай-Махамбет наразылығының соңғы сатысы осы Есімов қозғалысының аясында өрбіді, батырлар паналаған ел, ақырғы айқасқа ерткен әскер Қайыпқалидікі еді...

Алайда, Қайыпқали сұлтан көтерілісінің Исатай толқуындай халық жадында жатталып қала алмауының бір себебі оны кеңестік тарихтың нашар “насихаттауынан” емес, Махамбеттей ұраншысы, арынды жырауы болмауынан шығар!

Махамбет поэзиясы 80 өлеңмен шектеледі. Махамбет мұрасын молайтамыз деп, жарияланбаған жыры деп қосатындай туынды енді табылмайды. Табылатындай, Махамбет жастайынан үкілі домбыра ұстап, ойын-сауық құрған сал-сері емес. Әдебиет зерттеушілері қалай көрерін, біздіңше, Махамбет көтеріліс күндеріне дейін жыр-толғауды өнер қылмағандай. Ақын жырларын қайта оқып көріңіз! Жастық шақтың жалыны, махаббат лирикасы, табиғатқа тамсану дегеніңіз Ма-

хамбетте атымен жоқ. Оның жыраулыққа ден қоюы 1837-38 жылдарғы күрес күндерінен басталып, одан кейінгі қуғынды кезеңде туған аттаныс ұраны, жорық жырлары, өкінішпен ыза-кектің түйдекті толғауы.

“Ереуіл атқа ер салмай, егеулі найза қолға алмай.., ерлердің ісі бітер ме?!” дегені 1837 жылдың жазы мен күзінде орданы дүбірге бөлеп, өзі айтатындай “халыққа тентек атанған” тұстағы кредосы. Исатай екеуіне еріп, білтеліге оқ салып, біртіндеп жебе суырып жорыққа сайланған жігіттерге жігер бергені.

Бұл — Махамбет поэзиясының беташары. Бұдан бұрын айтылған бейбіт өмір жырлары жоқ, бола қалған күнде де оны толғаған Махамбетті тану бізге оңайға түспес еді. Өйткені біз жас Махамбет, кемел Махамбет ақын дегенді білмейміз. Біздің білетініміз оның алмас қылыштай өткір, өз әрекетіндей тәуекелшіл толғаулары. Соған қарап ақын өлеңдері тек 1837-46 жылдар аралығында жырланған деген пікірді батыл ұсынуға болатындай.

Әйтпесе, өлеңді ол басқа қай жерде туындатар еді? 1827-29 жылдарғы көтеріліс кезінде Махамбет күрескерлік дәрежеден алшақ еді. Жаны күйінетіндей оқиғаға араласа қойған жоқ. Нақ сол жылдары тұтқындалып, Калмыков түрмесіне қамалды. Қайыпқали қозғалысына қатысқан жұрт бөкейліктен Кіші жүзге ойысса, Махамбет Жайықтан ордаға қарай өткені үшін ұсталды. Оған Хиуа жақтан жасырын контрабанда тауар өткізумен айналысады деген айыптағылды. Екі жыл отырып, Калмыков басында оба дерті дендеген абыр-сабыр кезінде қырға қашып құтылды.

Біреу жыл бойтаса жүріп, сірә, Исатайдың көмегімен болса керек, әйтеуір, хан ордасының төңірегінен табылды. Жәңгір Махамбетті сарай ақыны қылмақшы болыпты дейтін тұжырымға қосыла алмаймыз. Ханның ерекше тапсырмаларын орындап жүрген Исатайдың ұсынысымен руласы, батылдығымен көзге түскен Махамбет сарайға басында ханның төлеңгітінің бірі ретінде жақындаспады ма екен? Тосын айтылған бұл пікірге махамбеттанушылар түсіністікпен қарар дейміз. Ордадағы толқудың ызғары басылмаған кез, ханға қауіпсіздік керек, қарулы, сенімді қорғаушыны Исатайдай жанашыры ұсынуы қисынға келеді. Содан 1833 жылы күзге салым ханның тоғыз жасар баласы Зұлқарнайға тәлімгер болып Орынборға оқуға бірге аттанды. Титулды кеңесші Карелиннің үйінде жатып оқыған Зұлқарнайдың қасында

бір жылын қалада өткізді. Бірақ тәрбиешілігі Жәңгірдің көңілінен шықпай, Махамбетті қырға қайтарып, 1834 жылдың 9 маусымындағы өз өкімімен старшындыққа тағайындады. Жыр толғайтындай не күйзелісті, не шабыты шалқыр сәттерді бастан кеше қойған жоқ.

“Исатай деген ағам бар” дейтін батырлар бауырластығы жарасым тапқаны осы жылдар. Орданың хандары Бөкей, Шығай, Жәңгірдің ешқайсынан сыйластық болмаса, қысым көрмеген Исатайдың қанаты астында жүруі бірбеткей, қызба Махамбеттің қараның қамын ойлайтын, әлсізге араша боларлық қайратын сомдай бастады. Дегенмен 1836-37 жылдарғы көтерілістің басты себебі Жәңгірдің Исатайды жер-су, қоныстан алалауы деген тұжырым кейде қисынсыздау көрінеді. Жәңгірді қойып, сонау 1812 жылдың 12 наурызында әкесі Бөкей ханның өзі Исатайға қол астындағы қазақтарымен бірге Каспий теңізі жағасынан Кокарев және Кулпин кордондары аралығынан қысқы орын беріп, бұл ұйғарымын ерікіндік хатпен куәландырды. Ол жерлерде көшіп-қонудың ыңғайын Исатайдың өз билігіне тапсырды.

Әке аманатына адалдық танытқан Жәңгір де 1826 жылдың тамызында: “Исатай Таймановқа Каспий теңізінің жағалауындағы жыл сайын қоныстанып жүрген Күйгенарал мен Қарақамыс аталатын жерлерді мекендеуге рұхсат беремін” деп батырдың жер еншісін заңдастыра түсті.

1834 жылы ханның Исатай жайлаған жердің картасын түсіртіп, төрт құбыласын белгілеп, тау, шағыл, құдық аттарын көрсетіп, қолын қойып: “Осы жоспарды бекіте отырып, адал қызметі үшін старшын Исатай Таймановқа және оның жақын-туыстарына жоспарда сызылған жерлерді мекендеу, пайдалану еркін беремін” деген құжаты және бар. Аталған мекенді ортақ жайлаған Исатай мен Махамбет осылайша аралары ажырамас азаматтарға айналды.

Каспий жағалауы қазақтарын Қарауыл Бабажанов басқаратын. Ал мына жәйтті тарихқа қиянат дей көрмеңіз: Исатайдың қонысын өзге көршілерден қорып, қолдаушы-қорғаушысы басқа емес, нақ Қарауыл қожаның өзі болған екен! Бабажанов орыс помещиктерімен келісім-шарт жасасып, қазақтар үшін арендаға қыстайтын жер алып, халықты ақылы жұмысқа тартып, сауданы дамытып, қазақ арасынан капиталистік кәсіпкерлікке алғаш ден қойған адам екендігі жайында дерек мол. Орынборда, Оралда мешіт салдыруға қаражат берген имандылық істерін айтпағанда, Астрахан мен

Шәңгерей Бөкеев

*Адыра дедім Нарынды
Құсы өшіп көлінен,
Құты кетіп жерінен,
Саба құрсақ билерден,
Еңіреген ерлерден
Айрылып адыра қалғанға.
Шәңгерей.*

شایر

باسم

قازاق آقئندارینک باسطی جولاری.

سئان ناقتارانی بوکیین.

ОРЫНБОРДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ
ТӨРААҚСАТЛАР «КАРИМОВЪ, ХУСАИНОВЪ И НР»
ОРИНБУРСК

Махамбеттің өлеңі тұңғыш рет баспа бетін көрген “Шайыр” кітабы. Орынбор, 1910 жыл.

Орынбордың зиялы адамдарымен араластықта болған. Генс одан қазақтар жайында біраз аңыздар мен тарихи деректер жазып алған.

Әттен, қазақтың Исатай, Махамбет, Қарауыл секілді беделді адамдары ел мен жер тұтастығы үшін бірауызды болу орнына өзара аттандасып, алысып-жұлысып шыға келді. Қарауылдай бақ-дәулетке ұмтылған жерде тойымсыздық, Исатайдай есе кеткен жерде ашу-ыза қай заманда қатар жүрмеген?

Жалаң найза, жалғыз атпен атойлағандардың басын қосып, әскер сайлап, Исатай мен Махамбет көтеріліс бастады. 1837 жылдың 16 қыркүйегінде батырлар екі жүз адамдық жасақпен Қарауыл қожаның ауылын шапты. Қарауыл мал-дүниесін ұмытып, арба-күймеден айнала тосқауыл жасап, он екі қарулы жігітімен өз отбасын қорғаумен жанталасты.

Қожа ауылының жаралысын сұлатып, елу адамын байлап-матап, төрт адамын өлтіріп, батырлар алғашқы жеңіске

жетті. Көтерілісшілер Қарауыл ордасының тұрылығын тұрап, керегесін қақыратып, көз жауын алатын қымбат сандығын ішіндегі өзінікі бар, қазынанікі бар — 3000 рубль байлығымен бірге ала кетті. Барымташы жігіттер 441 жылқысы мен 41 түйесін алдарына салды. Сөйтіп, Исатай-Махамбетпен тіресемін деп, талайға тізесі батқан күдіретті Қарауыл әп-сәтте ел ығар содырдан жұрт аяр сорлығына айналды.

Автордың әсірелеуі десеңіз де, тарихтың тағы бір дерегі: үлкен-кішінің көлегейімен Махамбеттердің атыс-шабысынан Қарауылдың отбасы, соның ішінде үш жасар ұлы — қазақтың болашақ этнограф ғалымы Салық Бабажанов та аман қалды...

Ордадан Жәңгір Исатайға үсті-үстіне хат жолдады: “Өкінішке орай, әркімдерден сіздің халықты қобалжытып, жамандыққа үндеп жүргеніңізді естіп отырмын. Сіздің ақыл-парасатыңызға, адалдығыңызға әбден қанық болғандықтан, көзбе-көз сөйлесіп, түсіністікке келу үшін шұғыл түрде маған жетуіңізді талап етемін” десе де, Исатай мен Махамбет арбауға көнген жоқ.

ایصاطای دك أندسی محمد جرادك سوزی.

ایریولی آطفه (۹) ایرصالهای — ایگپولی نابزا (۱۰) فواغه آلمای — ایٹکو ایٹکو (۱۱) جیر چالهای — فوکر صالقون نوسکه آلمای (۱۲) قبله نی دوره کل اوکفا آلمای. (۱۳) تیپونسکی (۱۴) نی تیرگه چرونبی — تیرلوکدی (۱۵) سوتدی ارونبی — اولیکدی نوسیب (۱۶) ایست چیبی. — اولی نوسکه اوزونبای (۱۷) — جانغه صالحان. الطه نك (۱۸) آرتوییری (۱۹) آطبولهای — آطوگدی بایلاب کیلگینه — خاطون بالا نجاط بولهای (۲۰) تون قاطب جوروب توش قاچنهای — (۲۱) نیر قازوق جاصطانبای (۲۲) فوظولانهای باصطانبای (۲۳) ایرایردك آسی بتیرمه؟ (۲۴).

“Шайыр” жинағында басылған “Исатайдың андасы Мұхамед жыраудың сөзі” (“Ереуіл атқа ер салмай”).

Осы орайда көтерілісшілердің Орынбор әкімшілігіне қойған бір талабы аса қызықты көрінеді. Жәңгір билігінен кету үшін Перовскийге жазған үндеуінде Исатай мен Махамбет Орал казачествосының құрамына кіруге сұранады: “Мы решаемся убедительнейше просить о дозволении нам вступить в состав служилых людей Уральского ведомства и помогать по службе государю императору, исправлять походы в дальные города, как, например, в Ново-Александровское укреп-

ление и другие ему подобные места” дегенді оқығанда, бәрінен бұрын Жәңгір қатты күйінген екен. Хан Орынбор әкімшілігіне наразылық білдіріп, қазақтар казачество қатарына өмірі өтпейтінін, кешегі 1827-29 жылғы көтеріліс кезінде ордалықтар әскери қызметке тартылады деген бір ғана сыбыстан халықтың Жайықтың арғы бетіне қашқанын еске салды. Орда жерінің төрт құбыласын казачестводан қорып, айтысып-айқасып, Петерборға патшаның өзіне дейін барып заңдастырып жүрген байғұс хан өз қандастарынан мұны күтпеген еді. Әрине, мұны батырлардың шын ниеті емес, Жәңгірге қыр көрсетуі деп ұғынуымыз керек...

Орал казачествосы командирлері мен Орынбор шенеуніктерінің бірқатарымен таныстығы бар Махамбеттің ақыл-кеңесімен деуге болар, Исатай Перовскийге жазған хатында өздерінің ауыр халіне ден қоя білетін, арыз-шағымдары бойынша бұқараның пікірін тыңдап-түсінетін әділ шенеунік жіберуін сұрайды. Әсіресе, өтініштерін подполковник Даль мырза келіп қараса деп тілек айтады. Байқасаңыз, Даль деп отырғандары Перовский әкімшілігінің ерекше тапсырмалар бойынша шенеунігі, кейіннен төрт томдық тамаша түсіндірме сөздік шығарған ғалым, қазақ өмірінен қызықты шығармалар жазған Владимир Иванович Даль болатын.

Мемлекеттік архивтің 4-қорында Исатай-Махамбет көтерілісіне байланысты талай том құжат жатыр. Әрбір күні, оқиғасы, адамдары, қақтығыстары ешбір саясатсыз, боямасыз, болған күйінде хатталып, “кейінгі ұрпақ, ақ-қарасын өзің сарала” дегендей сыр бүккен қалың тарих. Қилы хикая шежіресінен әр жақтың айнымас өз шындығы айғайлап тұр. Көтерілісшілер үшін бұқараның басына түскен бар ауыртпалықтың кінәлілері — хан мен билеуші сұлтандар, ауқаттылар. Хан мен Орынбор әкімшілігі үшін көтерілісшілер әрекеті — заңсыздық, бүліншілік, тонаушылық. Әр жақ өз ақиқаты жолында айқасқа өзір.

Айқасса, бұл дүрбелеңнің дүмпуі осы өлкеде бұрындары болып өткен Пугачевтің бүлігінен кем соқпады. Қос батырдың кегіне ұшырамаған би-сұлтан қалмады. 1837 жылдың 26 мамырында Теректі мекеніндегі Балқы бидің қалаша салған қарағай үйіне басып кіріп, бар дүниесін 20 түйеге артып, 50 сәйгүлігін алып, 270 адам үш күн ойрандады. Байбақты руының билеушісі Шөкі Нұралихановтың, он жеті жасар Дәулеткерей күйші мен оның ағасы Тоғым Шығаев-

да қалып, оның орнына Махамбеттің өзі аттанған секілді. Өйткені Махамбет Орынбор трактіндегі бекеттерден рұхсат қағазынсыз өте алмас еді. Әрі 1841 жылы өзіне шығарылған әскери сот үкімі бойынша оның Орынборды қойып, шекара линиясына жақындауға құқы жоқ болатын. Рұхсатты өз атына ала алмайтынының сыры да осында. Бизянов рұхсат қағазын 16 қаңтарда бергенімен Махамбеттің Орынбор мен Текенің арасындағы 200 шақырымдық жерді жарты айдай жүруін солай түсінеміз.

Бұл қисынды шындыққа жақындата түсетін тағы бір архив дерегі — Орынбордан елге қайтарда, 1845 жылдың 9 ақпаны күні Махамбетке берілген билет. Шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор Ладыженский қолын қойып, гербісі бар мөрін басып берген жол құжатта: “Предъявителю сего старшине бершево рода жаикова отделения Мухамеду Утямисову с одним при нем товарищем киргизом Бутумбаем Иркеным, привезшему в Оренбург малолетнего сына своего Нурсултана для определения в школу при Пограничной комиссии открываемую, дозволено отправиться обратно в свой аул против Калмыковский крепости, по сему ему Утямишеву с товарищем при нем, чинить в проезде в свой аул свободный пропуск” делінген.

Архивте жоғарыдағы Нұрсұлтанға берілген билеттің түпнұсқасы тіркелсе, Махамбетке жазылған 62-нөмірлі билеттің осы көшірмесі сақталған. Әрине, бұл арада көшірменің өзі — түпнұсқа. Өйткені Нұрсұлтан құжатын Орынборға әкеліп тапсырса, Махамбет өзімен бірге ауылға алып кеткендіктен, іс қағазына оның көшірмесі тіркелетіні түсінікті.

В.А. Обручевтің қолтаңбасы.

Астында: “Подлинный (яғни, Махамбет алғанын — Т.Б.) подписал генерал-майор Ладыженский” деп жазылуы сондықтан. Мұны тәптіштеп отырғанымыз, аталған құжат та бұрын-соңды еш жерде пайдаланылмағандықтан, махамбеттанушылар үшін қызықты да құнды болмақ. Енді назар аударыңыз, Нұрсұлтанға еріп келуге тиіс Бәсімбет қайда? Егер ол Орынборға келген болса, Махамбетпен бірге елге қайтуы тиіс қой.

“Предъявителей сего Зауральской орды старшинского сына Нурсултана Мухаметова и киргиз Бутенбая Иркибаева и Басимбет Султанмратова, отправившихся в г. Оренбург, благоволить Г. г. начальствующим по тракту туда и обратно пропускать без задержания. Дано сей в г. Уральске, за моим подписем, с приложением моей печати. — Января 16 дня 1845 г.

Управляющий Уральским Войском полковник Бизянов”.

В.И. Дальдің қолтаңбасы.

Оралдағы ең жоғары әскери лауазым иесі қолын қойып, сургучке мөрін басқан бұл құнды құжат Орталық мемлекеттік архивтің 4-қорындағы “Қазақтардың Орынбор шекара комиссиясы жанындағы мектепке балаларын орналастыру туралы өтініштері және осы мәселе бойынша жазысқан хаттары” аталатын 3414-ісінде 23-парақ болып тігілген.

Полковник Бизянов Нұрсұлтанға Махамбеттің баласы екенін білместен билет жазып беруі де мүмкін. Нұрсұлтан-ның фамилиясын бүкіл орда мен Орынборға әйгілі Өтемісов емес, Махамбетов деп жаздыруынан да ақынның сақтық жасағаны байқалады. Әйтпесе, Бизянов Махамбеттің кім екенін жақсы біледі. 1838 жылдың 5 шілдесінде Исатай қолына қарсы Орынбордан Геке әскері шыққанда, жазалаушыларға көмекке Горск бекінісінен Қиылдың бойына өз қарамағынан 4-Орал полкінің жүздігін жіберетін осы Бизянов. Сол жылдың 11 шілдесінде Орынбор губернаторына: “Қайыпқали мен Исатайдың 2000 адамдық қолы Калмыков бекінісінен үш күндік жерде, Сағыздың бастау тұсына жақындап келеді. Қол астына әлім, табын және адай руларының қазақтары біріккен” деген шұғыл мәлімет жеткізген Бизяновтің Махамбетті ұмыта қоймағаны кәміл.

Орынборға дейін ешкім тоқтатпасын деген 17-нөмірлі билет қолға тиген соң Нұрсұлтан өз серіктерімен сапарын одан әрі жалғастыруға тиіс деп түсінеміз. Дегенмен, осы арада біз Махамбет өміріне қатысты тосын жорамал ұсынғымыз келеді. Біздіңше, Нұрсұлтан Орынборға бармастан Калмыков тұсындағы өз ауылына қайта оралады. Сол жерде рұхсат алған серігінің бірі Бәсімбет Сұлтанмұратов ауыл-

жігерін жасыта алған жоқ. Қайта, жау жапырар батырлық қайраты астана жұртын айналған ақындық айбатымен жалындады. Сонда да мынау алмағайып дүниеде теңдікті тек көк сүңгінің күшімен талап ету мүмкін еместігін түсінді. Осы оймен баласы Нұрсұлтанның білім алуын арман етті.

Орынбор әкімшілігінің қазақ балаларын оқуға тарту ниеті Махамбеттің сол арманына үміт сәулесін түсірді. Бұл жолы да Шекара комиссиясының жанынан мектеп ашылатыны туралы хабарды қыр қазағы әртүрлі қабылдады. Баласын оқуға беруден қауіптенгендер де, керісінше әлі жасы жетпеген ұлын шәкірттікке кандидат етіп жазуға асыққандар да табылды.

1844 жылдың 20 қыркүйегі мен 15 қарашасында Батыс бөліктің әкімі Баймағамбет сұлтан болашақ мектепке және Неплюев кадет корпусына отыз қазақ баласын қабылдау туралы Шекара комиссиясының өкімін алды. Сұлтан жергілікті әкімдер арқылы жұртты хабарландырып, ата-анасы оқытуға ниет білдірген алғашқы он екі баланың тізімін 1845 жылдың 30 наурызында комиссияға жолдады.

Жақсы жаңалық Жайықтың Калмыков бекінісінен қарсы беті тұсын мекендейтін Махамбет батырға да жеткен еді. Исатай қаза тауып, көтеріліс жеңіліске ұшырағаннан кейін Хиуа жақтан көңілі біршама суып, Ресей саясатының ықпалына ынта білдірген ол баласын орыс оқуына беруге берік бел байлады. Бірақ бұл өтінішімен Баймағамбет алдына қалай бармақ? Патша әкімшілігі ақтағанымен, кешегі халық кегінің көсеміне сұлтан жылы қабақ танытпақ емес. Әрі өзіне арнап айтқан өткір толғауларын әкім кешіре қояр ма? Оның үстіне үкіметтің линиядан шалғайға жіберген үкімін бұзып, Орта бөліктен жырақтап, Баймағамбет билейтін өлкеге рұхсатсыз қоныстанғаны тағы бар.

Махамбеттің мақсатты жолға Баймағамбет ставкасына соқпастан Орал қаласы арқылы аттануы көп жайды аңғартады. Жанына екі жолбасшы қосып Нұрсұлтанды Орал Әскерінің (Уральское Войско) командиріне жібереді. Оралдың қазақтарды басқару ісіне тікелей қатысы болмаса да, қандай жолмен екені белгісіз, әйтеуір Нұрсұлтанға Орынборға баруға рұхсат қағазы беріледі. Зерттеушілер назарынан тыс қалып жүрген, басылымдар мен баспасөзде бұрын аталмаған, мазмұны не факсимиле көшірмесі жарияланбаған осы қызықты құжаттың мәтіні мынадай:

жаңалыққа құлықты ешкімді таппай, бәрі бір кісідей: “не оказались”, “никто желание не изъявили”, “против вверенной мне дистанции не находится” деп жауап жазған (*ҚРОМА, 4-қор, 310-іс, 1, 21-парақтар*).

Тек Жәңгір хан ғана өз ордасының бірер адамын көндіріп, жеке үлгісімен тоғыз жасар Зұлқарнайды Орынборға жіберетіні сол 1833 жылы! Ешқандай талас туғызбайтын дерек, өйткені: “Высокостепенному хану Жангер Букееву. Предписано комитету училищному поместить в училище сына Вашего султана Зюлкарная полупансионером с тем, чтобы он проживал в доме титулярного советника Карелина, о чем и доверено до сведения Вашего. 6 июня 1833 г.” (*ҚРОМА, 4-қор, 310-іс, 18-парақ*) деген мәліметтер Махамбет пен Зұлқарнайдың Орынборға 1833 жылдың күзінде, оқу басталарда барғанын дәлелдей түседі.

Ал, Махамбеттің Орынбор кезеңін 1824 жылдан бастай алмауымызға негізгі себеп: Зұлқарнай ол жылы әлі тумаған немесе бесіктегі бала. Өйткені, жоғарыда келтірілген архив қорының материалдарында Зұлқарнайдың жасы тоғызда екені губернатордың, Шекара комиссиясы төрағасының, Жәңгірдің өз хаттарында әлденеше рет қайталанған. 1837 жылы толтырылған ханның формуляр парағында Зұлқарнай он үште деп жазылған.

Махамбеттің Зұлқарнайға тәлімгер болғанын Жәңгірдің батырға деген өкпесі өштестікке айналған 1837 жылы оны ғайбаттап: “Махамбет Утемисов нехорошего был поведения находясь в Оренбурге при малолетнем сыне моем султানে Зюлкарнае, я прогнал его как негодяя” (*ҚРОМА, 4-қор, 4197-іс, 13-парақ*) деп жазғанын білеміз. Қуып жібердім дегенімен, шын мәнінде, иі жұмсақ Жәңгір Махамбетті қатты ренжітуден қаймығып, қолына аз да болса билік тигізеді.

Сөйтіп, ақын Орынборда алты жылдай жүрмеген, әрі дегенде келер 1834 жылдың маусым айына дейін болған. Себебі, Махамбеттің: “1834 жылдың 9 шілдесінде Жәңгір хан берген 542-нөмірлі жарлық бойынша старшина аталамын” деген түсініктемесі бар (*ҚРОМА, 4-қор, 1974-іс, 355-парақ*). Бұдан, Жәңгір Махамбеттің Зұлқарнай тәрбиесіндегі бір қылығына көңілі толмай Орынбордан қайтарып алып, Исатайдың қол астына старшын етіп жібергенін көреміз.

Одан бері батырдың басынан не өтпеді? Көтеріліс сәтсіздігі, екі бірдей қырғынды соғыста жолдастары мен Исатайдан айрылуы, қуғын көріп Хиуа шебіне кетуі, тұтқындалуы

зерек зерттеушінің ханның Ескендір және Зұлқарнай деген екі баласын бір адам деп жаңсақ айтуын, сол арқылы Махамбеттің орынборлық кезеңінен жаңылуын бұл жәйтке нақты көңіл қоймағанынан болар деп түсінеміз.

Сонымен, Махамбет Орынборға қай жылы барды? Зерттеу мақалалар мен танымдық әдемі хикаядан алынған жоғарыдағы үзінділерге ден қойсақ, ақын қалаға 1824 жылы (иә, *Фатима сол жылы 14-те еді — Т.Б.*) барған болады. Сол барғаннан Махамбет табан аудармай қалада алты жылдай тұрған!

Осындай жаңсақтықтардан өрби келе өзге бір туындыларда Махамбеттің орыс тілінде емін-еркін сөйлеуі, жазушы Дальмен жандай дос болуы, жер аударылып келген декабристердің оның өлеңдерін орысшаға аударуы секілді екіұшты деректер ақын өмірбаянын “байыта” түсті.

Ал, шын мәнінде, 1833 жылы Орынборға жаңадан губернатор болып келген Сухтелен бұрынғы губернатор Эссеннің қазақ балаларын Неплюев училищесінде оқыту жөніндегі бастамасын қайта қолға алып, Жәңгір ханға, Кіші жүздің үш әкімшілік бөлігінің билеушілері Жүсіп Нұралиев, Жантөре Жиһангеров, Баймағамбет Айшуақов сұлтандарға және 17 орыс дистанциясының коменденттарына жеке-жеке хат жолдап, баласын оқуға беруге ниет білдіргендердің тізімін сұратады. Басшылар қанша үгіттегенімен бала оқытатындар табылмайды. 17 орыс комендант та сол маңдағы қазақтардан бұл

Нұрсұлтан Махамбетовке Оралдан Орынборға баруға рұхсат билеті.
(Мемархив, 4-қор, 3414-іс, 23-парақ)

*Представителю сего казахского ордена
Старшим членом сего Нурхустана
Мухамбетову и киргизу Букенбаеву
Браибаеву и Башимбетову Джумакумову,
отправившимся во г. Оренбург,
благоволитъ Т.С. маршалъ... въру-
чить по ихъ просьбѣ, куда набранно
прогнать билетъ дозволеніе. — Дано
сего 24. 1. 1833. Указъ сибѣ, съ означеннѣмъ под-
писаніемъ, сего прошеніемъ и прочее
показати. — Въручъ 16 24. 1. 1833.*

*Судавшыларға ұаһмбетовтің
Нұрсұлтан Махамбетовке*

Григорий Карелин
*“Мархабатты Григорий
Силович мырза! Ұлым
Зұлқашты сізге тапсыра
отырып, өз балаңыздай
бағып-қағуыңызды
отінемін”.*

Жәңгір,
11 қараша, 1833 жыл

“Жәңгір баласы Зұлқарнайынға Махамбетті ақылшы, серік етпек болады. Осы ниетпен Орынбордағы оқу орнына орналасқан Зұлқарнайынға Махамбетті қосып жіберген. Махамбет Орынборда 1824 жылдан 1829 жылға дейін тұрған” дейді Ақселеу зерттеуші (*Дәуір толғағының тұлғасы. “Егемен Қазақстан”. 27 тамыз, 2002*).

“В 1824 г. он (*Жәңгір — Т.Б.*) отправил Махамбета с сыном в Оренбург. Около шести лет в качестве воспитателя ханского наследника поэт прожил в Оренбурге” деп жазады кітап кіріспесінде ақын Бақытжан Қанапиянов (*Махамбет. “Слово мое”. Алматы, 2002*).

“— Кәне, ханзада, Жәңгір ұлы Зұлқарнай, Бөкей немересі, Нұралы шөбересі, хош келіпсіз, өзіңізді күтуліміз!

Биік басқьштың үстінде тұрған Фәтима бойжеткен (бойжеткен атанса да жасы әлі он төртке толмаған ғой) сөзге килікті. Лебізін әкесіне бағыштап, Махамбетті көзіне ілер емес” дегенді жазушы Әкім Таразидың “Тәж” хикаятынан оқимыз.

Белгілі махамбеттанушы Б. Аманшиннің романы мен әдеби-зерттеу кітабында Зұлқарнай оқуға Жәңгірдің Зылихаға (*дұрысы Салиха — Т.Б.*) үйленген жылы барған. “Сол жылы күзде Жәңгір өзі Зұлқарнайым, Зұлқарнайым деп еркелететін тұңғышы Ескендірді Орынборға оқуға жібергенде, Махамбетті қасына қосқан” (*Аманшин Б. “Махамбеттің тағдыры”, “Жазушы” баспасы, 1991*) дейді ақын өмірінің білгірі Берқайыр зерттеуші.

Жәңгірдің Салихаға үйленетіні 1844 жыл ғой. Ол жылы Зұлқарнай жиырмаға толар еді, бірақ ханның бұл ұлы өмірден тым ерте, небәрі он төрт-он бес жасында өткен болатын. Ақын өмірі туралы талай құнды дерек берген Берқайырдай